

TADEUSZ MALEC

KOMPOZYTA – KONDENSATY
W SYSTEMIE LEKSYKALNYM POLSZCZYZNY
(NA TLE SŁOWIAŃSKIM)

UWAGI O PRZYMIOTNIKACH ZŁOŻONYCH
TYPU *DWUOKI, TWARDOGŁOWY, ZŁOTOUSTY*

Szkic niniejszy służy pokazaniu mechanizmów tworzenia złożzeń przymiotnikowych wskazanych w tytule jako przejawu koncentracji strukturalnych i semantycznych w leksykalnym wymiarze jednostkowym i typologicznym, co stanowi zasadniczy wyznacznik tego typu wyrazów złożonych. Kwestii tej towarzyszą pytania o ilościową reprezentatywność tego typu morfologiczno-semantycznego przymiotników w języku polskim z uwzględnieniem jego odmian stylistycznych i regionalnych oraz kontekstu innych języków słowiańskich. Istotna jest ponadto kwestia genezy i funkcji omawianych struktur.

Jeśli przyjmujemy kompozycję jako jeden ze sposobów wzbogacania zasobu leksykalnego języka, to jawi się pytanie, w jakim stopniu i na jakim obszarze ten mechanizm występuje. Choć kompozycja nie ma tak szerokiego zakresu oddziaływania słowotwórczego w języku polskim, jak np. derywacja morfemiczna, to jest ona wyraźnie obecna w nim¹ i w innych językach słowiańskich².

Dr TADEUSZ MALEC – adres do korespondencji: ul. Górńska 9/72, 20-863 Lublin.

¹ K. H a n d k e, *Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich (z uwzględnieniem języków zachodniosłowiańskich)*, Wrocław 1976.

² А. И г о в, *Структура на сложните думи в южнославянските езици*, София 1967.

Część badaczy opowiada się za wzorcami przejętymi z greki³, łaciny⁴ i języka niemieckiego⁵, w których kompozycja jest znaczącym zabiegiem wzbogacania zasobu leksykalnego, czyli miałyby ona w polszczyźnie swoje uwarunkowania zewnętrzne. Zapewne w najstarszej fazie rozwoju języka polskiego⁶ przejmowano obce wzorce tworzenia kompozytów, np.: *dwugłowy:Zweiköpfig*; *dwukształty:biformis*, *Zweigestaltet*; *jednonogi:monopodium*, *einbeinig*; *pięknobrowi:eufrus*, *schönaugenbrauning*; *pięknokłósy:euaglis*; *rudobrody:Rotbärtig*; *twardoskóry:duricorius*; *wielkouchy:Großohrig*. Gdy jednak język narodowy polski się rozwijał, krzepł w swojej strukturze i semantyce w celu nazwania nowych treści, mógł już sam generować nowe kompozyta.

Kreowanie tych form ujawnia się szczególnie w stylu artystycznym⁷ – w języku osobniczym pisarzy. Ich wyobraźnia jest inspirującą siłą do tworzenia neologizmów, w tym w jakiejś mierze omawianych leksemów złożonych. Stwarzają one możliwości ubogacenia obrazu człowieka i świata wynikające z wnikliwej jego obserwacji. Dzięki zwartej formie złożenia te realizują pożądany postulat kondensacji komunikatu literackiego.

Na różnorodność struktury, semantyki i funkcji omawianego typu przymiotników złożonych wskazuje już nawet niewielka próbka przykładów, por. np. notowania M. Karplukówny⁸ z XVI-wiecznego słownika Jana Cervusa z Tucholi: *blaskooki*, *jednooki*, *jednoręki*, też u Jana Jurkowskiego⁹: *białopióry łabędź*, *bystrooki Parys*, *krzywonogi Pigmej*, *wielkooki strach*, *złotorogi jelen*, *złotowłósy Apollo*. Z wielu innych tekstów literackich: J. Kochanowskiego¹⁰ (XVI w.): *jednooki Cyklop*, *koniowłósy*, *pełnostrzały*

³ J. Obara, *Analiza wybranych typów polskich złożzeń opartych na grecko-łacińskich wzorcach strukturalno-semantycznych*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 15(1987), cz. 1, s. 147-220; 16(1989), cz. 2, s. 37-60.

⁴ Tamże.

⁵ A. Kleczkowski, *Złożenia nominalne w języku polskim i niemieckim*, „Prace Filologiczne” 12(1927), s. 522-540.

⁶ Obara, dz. cyt.

⁷ T. Brajerski, *O języku „Pieśni” Konstancji Benisławskiej*, Lublin 1961; U. Dziubałtowska-Chciuk, *Neologizmy w poezji młodopolskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej, Łódzkie Towarzystwo Naukowe” 22(1976), s. 53; I. Szlesiński, *Język Samuela Twardowskiego (Słowotwórstwo)*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 15(1970), s. 189-236, zwł. 216-219.

⁸ M. Karplukówna, *Słownik Jana Cervusa z Tucholi*, Wrocław 1973.

⁹ Taż, *Język Jana Jurkowskiego (około 1580-1639)*, Wrocław 1967.

¹⁰ *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, red. M. Kucala, t. I-III, Kraków 1994.

‘zawierający wiele strzał, wypełniony nimi’; A. Korczyńskiego¹¹ (XVII w.): *siedmiołby* ‘hydra siedmiołba’; S. Twardowskiego¹² (XVII w.): *ledwochoda* szkapa ‘ledwie chodząca’, *plączorody* ‘powodujący płacz, smutny’; W. S. Chrościńskiego¹³ (XVII/XVIII w.): *wiatronogi* ‘szybki jak wiatr’, *złotonity* ‘zrobiony ze złotych nici, rodzaj ubrania’, *Febus złotooki*, *złotorogi* ‘o księżycu’; K. Benisławskiej¹⁴ (XVIII w.): *brzuchoplazy* ‘pełzający na brzuchu’, *wielkosily* ‘mający wielką siłę’; A. Mickiewicza¹⁵ (XIX w.): *białowłoso*, *szybkonogi*; J. Słowackiego¹⁶ (XIX w.): *bialoruny* baran, *krasnolica* róża; S. Żeromskiego¹⁷ (XIX w.): *sowiooki* ‘mający oczy jak sowa’; S. Wyspiańskiego¹⁸ (XIX/XX w.): *czarnoskrzydły* ‘mający czarne skrzydła’, *gwiazdolica*, *krasnolica*, *różanowłosa*, *złotobrewa*; i n n y c h poetów Młodej Polski¹⁹: *błyskawicostopy* ‘mający błyskawice pod stopami’, *hienogłowy* lęk ‘mający głowę hieny’, *lwiogrzywe* dęby ‘mające gałęzie podobne do grzywy lwa’; I. Gałczyńskiego²⁰ (XX w.): *goryłoreki* ‘mający ręce jak goryl’, *gwiezdnołapy* ‘mający łapy jak gwiazdy’, *srebrzystobrewy* ‘mający srebrzyste brwi’; M. Wańkowicza²¹ (XX w.): *bosopięty*, ‘mający gołe (bose) pięty’, *pędzlouchy* ‘mający uszy jak pędzle’; R. Wojaczka²² (XX w.): *bielmooka* ‘mająca bielmo na oku’.

Także współczesne zbiory leksykograficzne pozwalają zaobserwować, jak zwiększa się w dziejach języka polskiego frekwencja omawianych przymiot-

¹¹ J. Reczek, *Uwagi o języku utworów A. Korczyńskiego. Przyczynek do dziejów języka polskiego na Rusi Czerwonej w. XVII*, „Język Polski” 49(1969), s. 192-203.

¹² Szlesiński, dz. cyt.

¹³ K. Siekierska, *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1974.

¹⁴ Brajerski, dz. cyt.

¹⁵ *Słownik języka Adama Mickiewicza*, red. K. Górski, S. Hrabec, t. I-XI, Wrocław 1962-1983.

¹⁶ A. Boleski, *Słownictwo Juliusza Słowackiego (1825-1849)*, Łódź 1956, s. 246.

¹⁷ W. Kupiszewski, *Język „Dzienników” Stefana Żeromskiego*, Warszawa 1990.

¹⁸ Z. Klemensiewicz, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa 1961.

¹⁹ U. Dziubałtowska-Chciuk, *Neologizmy w poezji młodopolskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 22(1976), s. 53.

²⁰ M. Byrska-Madejowa, *Złożone nowotwory językowe w twórczości K. I. Gałczyńskiego*, „Przegląd Humanistyczny” 1974, z. 6, s. 79-87, zwł. 82.

²¹ U. Sokólska, *Neologizmy słowotwórcze w „Zielu na kraterze” i w „Szczeniących latach” Melchiora Wańkowicza*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2002, nr 2, s. 131.

²² *Wiersze*, wybrał, postłowiem opatrzył T. Pióro, Warszawa 1999.

ników. Słownik pod red. W. Doroszewskiego i S. Skorupki²³ notuje wśród tego typu złożeń m.in. *jajogłowy, kaczodzioby, laskonogi, małpolicy, miodousty, oślogłowy*.

Spójrzmy na obraz tego typu złożeń w innych językach słowiańskich:

1. wschodniosłowiańskich:

a) białoruskim, np. *беланяры* ‘białoriory’, *белавалосы* ‘białowłosy’, *вастравухі* ‘ostrouchy’, *двухрогі* ‘dwurogi’;

b) rosyjskim, np. *бѣлорукий* ‘białoręki, mający białe ręce’, *чернозубый* ‘czarnozęby, mający czarne zęby’, *двоглавый* ‘dwugłowy’, *красногривый* ‘pięknogrzywy’;

c) ukraińskim, np. *білобородий* ‘białobrody’, *білогривий* ‘białogrzywy’, *босоногий* ‘bosonogi’, *однорукій* ‘jednoręki’;

2. południowosłowiańskich:

a) staro-cerkiewno-słowiańskim²⁴, np. *головасъ* ‘gołowasy’, *сухоракъ* ‘suchoręki, mający suche ręce’, *златоустъ* ‘złotousty’;

b) bułgarskim, np. *белоглав* ‘białogłowy’, *белоног* ‘białonogi’, *босоног* ‘bosonogi’, *черноок* ‘czarnooki’, *носорог* ‘nosorogi, nosorożec’, *триглав* ‘trzygłowy’;

c) macedońskim, np. *долгоног* ‘długonogi’, *чрнокож* ‘czarnoskóry’, *кривоног* ‘krzywonogi’, *тројрог* ‘trójrogi’;

d) serbskochorwackim, np. *белоног* ‘białonogi’, *белозуб* ‘białozęby’, *стоок* ‘stuoki’;

e) słoweńskim, np. *črnoгрiv* ‘czarnogrzywy’, *dolgobrād* ‘długobrody’, *krivonos* ‘krzywonosy’, *trizob* ‘trójzęby’;

3. zachodniosłowiańskich:

a) czeskim, np. *medoustý* ‘miodousty, słodkousty’, *rudovlasý* ‘rudowłosy’, *stoustý* ‘stousty’, *širokopleci* ‘szerokoplecy’;

b) słowackim, np. *bielohlavý* ‘białogłowy’, *bujnohrivý* ‘bujnogrzywy’, *čiernooký* ‘czarnooki’, *dvojnohý* ‘dwunogi’;

c) dolnołużyckim, np. *triglav* ‘trzygłowy (potwór)’.

²³ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, S. Skorupka, t. I-X + XI supl., Warszawa 1958-1969.

²⁴ J. Łoś, *Gramatyka starosłowiańska. Głosownia – morfologia – składnia*, Lwów 1922.

Kondensująca rola omawianego typu przymiotników złożonych w zasobie leksykalnym poszczególnych języków słowiańskich ma swe źródło zarówno w płaszczyźnie formalnej tych struktur, jak i semantycznej.

Stronę formalną omawianych złożeń kształtują: komponenty podstawy (dwa lub więcej) oraz klamra kompozycyjna formantu złożonego z końcówki przymiotnikowej w dowolnym rodzaju gramatycznym i w dowolnej liczbie (*białobrod-y*, *gwiazdolic-a*, *lwiogrzyw-e* dęby) oraz łącznika między komponentami złożenia w postaci interfiksu *-o-* (*biał-o-brody*, *gęg-o-głosy*, *Krzyw-o-usty*, *łokci-o-brody*, *miod-o-robi*). Przy użyciu pierwszego członu liczebnikowego w funkcji łącznika obu komponentów złożenia może wystąpić końcówka *-u-* (*dw-u-głowy*, *st-u-oki*). We wszystkich tych wypadkach mamy do czynienia z derywacją fleksyjną wspieraną innymi środkami morfemicznymi.

Jako derywat tylko paradygmatyczny winno być określane złożenie z gotowym pierwszym członem przysłówkowym i drugim odczasownikowym (*le-dwochody*, *ostrowidzy*).

W ramach tego samego paradygmatu pozostają derywaty z drugim członem odprzymiotnikowym czy odliczebnikowym porządkowym, kiedy to zmianie w procesie słowotwórczym podlega tylko pierwszy człon (*samotrzecia* > *samotrzeć*, *samowtóry*).

Omawiany typ złożeń przymiotnikowych realizuje się w różnorodnych układach strukturalnych. Najbardziej typowy rodzaj kompozytów stanowią formy z drugim członem odrzeczownikowym oraz pierwszym odprzymiotnikowym (*czarnooki*, *siwobrody*). Bywają struktury ze zmienioną kolejnością członów w stosunku do powyższego modelu – z drugim członem przymiotnikowym i pierwszym odrzeczownikowym (*rymopłochy*).

Inne jeszcze możliwe układy strukturalne to złożenia:

a) z drugim członem odrzeczownikowym i pierwszym odliczebnikowym (*dwulicy*, *jednogłowy*, *stuoki*);

b) z drugim członem odrzeczownikowym i pierwszym odczasownikowym (*gęgogłosy*, *klapouchy*, *parskonosy*);

c) z obydwooma członami odrzeczownikowymi (*łokciobrody*, *mężokształty*).

Bywa, że drugi komponent odrzeczownikowy konotuje dwa człony:

a) oba przymiotnikowe (*szerokopłaskogłowy*);

b) przymiotnik i liczebnik (*śniadodwugłowy*);

c) liczebnik i rzeczownik (*trójzębonosy*).

Zależność semantyczna między podstawowymi komponentami badanych struktur opiera się na związku nadrzędno-podrzednym z rzeczownikowym

członem określającym i określeniem przydawkowym: przymiotnikowym, rzeczownikowym, zaimkowym, liczebnikowym lub w formie wyrażenia.

Inny typ hipotaksy reprezentują związki z drugim segmentem odczasownikowym, określającym za pomocą pierwszego członu:

- a) odrzeczownikowego w funkcji dopełnienia (*miodorobi* ‘robiący miód’);
- b) odzaimkowego w funkcji okolicznika (*samoruchy* ‘poruszający się sam’);
- c) odprzysłówkowego również w funkcji okolicznika (*ostrowidzy* ‘widzący ostro’).

Bywa i tak, że podstawą związku jest drugi człon odliczebnikowy, a członem określającym jest zaimek w funkcji okolicznika (*samowtóry* ‘drugi jako sam’).

Bogate pod względem semantycznym, wyraziste i zwarte morfologicznie badane przymiotniki wyznaczają typ złożonych leksemów, bazujących nierzadko na podstawowej leksyce, która najbliższej dotyczy człowieka, np. jego części ciała: *broda, głowa, noga, nos, oko, ręka, usta*, czy innych istot żywych z takimi elementami, jak np. *dziób, pletwy, skrzydło*. Te podstawowe leksemy jako człony utożsamiające złożzeń tworzą centra leksykalne, które konotują szereg określeń (przydawek, dotyczących podstawowych właściwości wskazanych desygnatów), np.

<i>biała</i>		<i>białobrody</i>
<i>długa</i>		<i>długobrody</i>
<i>krótka</i>		<i>krótkobrody</i>
<i>ostra</i>	+ <i>broda</i> >	<i>ostrobrody</i>
<i>ruda</i>		<i>rudobrody</i>
<i>siwa</i>		<i>siwobrody</i>
<i>szeroka</i>		<i>szerokobrody</i>
<i>wąska</i>		<i>wąskobrody</i>
<i>dwu-</i>		<i>dwugłowy</i>
<i>jedna</i>		<i>jednogłowy</i>
<i>krzywa</i>	+ <i>głowa</i> >	<i>krzywogłowy</i>
<i>mała</i>		<i>małogłowy</i>
<i>twarda</i>		<i>twardogłowy</i>
<i>wielka</i>		<i>wielkogłowy</i>

<i>czarne</i>		<i>czarnooki</i>
<i>dwa</i>		<i>dwuoki</i>
<i>jedno</i>	+ oko >	<i>jednooki</i>
<i>siwe</i>		<i>siwooki</i>
<i>wielkie</i>		<i>wielkooki</i>
<i>zielone</i>		<i>zielonooki</i>

Wskazany typ morfologiczno-semantyczny kompozytów przymiotnikowych staje się wzorcem do tworzenia nowych, zaskakujących niekiedy złożeń wykorzystywanych w twórczości poetyckiej (*gwiezdnooki*, *miodousty*, *różanopalcy*). Ten sam model słowotwórczy wykorzystuje się w dyskrypcjach naukowych, np. do opisu zwierząt (albatros *żółtodzioby*, amazonka *modrobrewa*, antylopa *widloroga*, drzewołaz *żółtopasy*, grzechotnik *graniopyski*, pies *młotogłowy*, skrzydlica *promieniopletwa*²⁵).

Na bazie formalnych procesów derywacyjnych wskazanych typów przymiotników dokonuje się proces kondensacji w płaszczyźnie semantycznej. Polega ona nie tylko na zsumowaniu treści tych komponentów, ale i na przesunięciu całego tego znaczenia na nowy desygnat, co wyznacza specyficzny typ złożeń – o charakterze egzocentrycznym²⁶. Przykładowo: *Krzywousty* to już nie *krzywe usta*, ale człowiek o tej cesze, mający krzywe usta. Jest to egzocentryczna struktura o charakterze podmiotowym, pozostająca poza zakresem treści semantycznej leksemu *krzywe* i *usta*; *twardogłowy* to już nie *twarda głowa*, ale człowiek dosłownie o twardej głowie, z dalszym jeszcze przesunięciem semantycznym ‘człowiek o ograniczonej funkcji umysł’, co nadaje temu złozeniu charakter struktury o nacechowaniu metaforycznym. To samo dotyczy złozenia *złotousty*: ‘człowiek o złotych ustach’, przenośnie ‘człowiek o talencie oratorskim, o pięknej wymowie’.

Omawiany typ złożeń był znany i wykorzystywany zapewne od średnio-wiecznej fazy rozwoju języka polskiego, ale pierwotnie ta grupa leksemów ilościowo stanowiła nieznaczną część słownictwa. W ciągu wieków frekwencja tych złożeń wzrastała. Aktywne mechanizmy tworzenia kompozytów, wychodzące naprzeciw potrzebom rozwoju cywilizacyjnego, są widoczne w wyrażnym podnoszeniu ilości tych konstrukcji. Wystarczy porównać zbiory leksykograficzne, począwszy od XVI-wiecznych z najnowszymi. Generalnie daje się zauważyć nową tendencję do tworzenia kompozytów w ogóle, bo ten typ

²⁵ Skorowidz nazw, w: *Zwierzęta. Encyklopedia ilustrowana*, Warszawa 2005, s. 592-607.

²⁶ A. Hei n z, *Uwagi o złożeniach egzocentrycznych*, „Język Polski” 38(1958), s. 176-196.

struktur, poza tym że zaspokajają aktualne potrzeby nominacyjne języka, spełniają kryterium jego ekonomii (tendencja do skrótu). W języku codziennym ten typ złożzeń nie należy do częstych, choć można zauważyć i tutaj wzrost ich frekwencji w komunikacyjnych sytuacjach emocjonalnych, gdy wzrasta ekspresja językowa. Gwary nie są jednak skłonne do tworzenia takich przymiotników.

Omawiane tu złożzenia mogą być wykorzystane do onimizacji osobowej: *Białobrody // Białobrod* (1405 r.) SSNO, t. I, s. 133; *Brzozogłowy* SSNO, t. I, s. 267; *Gołowasy* (1478 r.) SSNO, t. II, s. 160; *Jednooki (// Jenooki)* SSNO, t. II, s. 472, 479; *Kłapouchy* SNWU, t. V, s. 7; *Krzywogłowy* (1458 r.) SSNO, t. III, s. 178; *Krzywousty* SSNO, t. III, s. 179; *Laskonogi* SSNO, t. IV, 229; *Plątonogi* SSNO, t. IV, s. 285. Niektóre z tych mian, związane ze znanymi postaciami, są wykorzystywane w polskiej urbanonii, np. do tworzenia nazw ulic. Przykładowo: dwuczłonowe miano króla *Bolesława Krzywoustego* funkcjonuje jako nazwa ulicy w Gdańsku, Gdyni, Katowicach, Koszalinie, Poznaniu, Szczecinie, Wrocławiu i Zielonej Górze.

Nasze obserwacje prowadzą do następujących wniosków:

Badania diachroniczne nad powstaniem i rozwojem kompozytów na gruncie polskim wskazały na greckie i łacińskie wzorce tego typu leksemów. Stały się one impulsem, trafiły na podatny grunt rodzimy, co skutkowało okrzepnięciem i rozwojem tego typu przymiotników, które ujawniły się już jako model dla form genetycznie polskich, zaspokajających potrzeby nazywania nowych treści w związku z rozwojem cywilizacyjnym kraju.

Wzrost ilościowy tych struktur znajduje odbicie w zbiorach leksykalnych, począwszy od XVI w. do dzisiaj. Badane kompozyta, spełniając swoją rolę informacyjną, czynią to za pomocą skondensowanej formy, realizując przy tym ważne prawo językowe ekonomii wysiłku. Są wynikiem silnej tendencji w języku do skrótu.

Bogate pod względem semantycznym, wyraziste i zwarte pod względem morfologicznym przymiotniki te wyznaczają typ złożonych leksemów, bazujących nierzadko na podstawowej leksyce, która najbliższej dotyczy człowieka, np. *głowa, noga, nos, oko, ręka*, i podstawowych jego właściwości, np. *biały, długi, krzywy*. Wbrew jednak nawet temu potocznemu budulcowi omawiane kompozyta są bardziej charakterystyczne dla języka artystycznego niż potocznego. Oczywisty walor poetycki mają formy złożone z członów wyszukanych: *pięknokrzywy, złotousty*. Co jest istotne; wiele omawianych tu złożzeń otwiera

możliwość tworzenia nominacji proprialnych, np. *Krzywousty*, *Laskonogi*, *Plątonogi*, *Rudobrody*.

Ze wskazanymi cechami formalnymi i semantycznymi, stanowiącymi o ich użyteczności w różnych odmianach funkcjonalnych polszczyzny, omawiane przymiotniki wyznaczają wyrazisty pod względem ilościowym oraz istotny pod względem jakościowym wycinek leksyki naszego języka.

COMPOSITES – CONDENSATES
IN THE POLISH LEXICAL SYSTEM
(AGAINST THE BACKDROP OF THE SLAVONIC LANGUAGE)
SOME REMARKS ON THE COMPLEX ADJECTIVES
OF THE TYPE *DWUOKI* (TWO-EYED),
TWARDOGŁOWY (HARD-LINER), *ZLOTOUSTY* (SILVER-TONGUED)

S u m m a r y

The reflections here concern Polish adjectival compounds of the type *dwuoki* (two-eyed) and *twardogłowy* (hard-liner) against the backdrop of the Slavonic language. They are characterised with a view to their structure, semantics, and function in the genetic approach: foreign and home structures that generate new forms.

Translated by Jan Kłós

Słowa kluczowe: kompozyta przymiotnikowe polskie i słowiańskie, kondensacja morfologiczna i semantyczna kompozytów.

Key words: Polish and Slavonic adjectival compounds, morphological and semantic condensation of compounds.